(Оповіданє арештанта.)

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глубінів, се справдішня "мертва вода". Величезний стовп горішній верстов, що тяжить на кождій частині того низу, позбавлює єї всякого руху, всякого житя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі ані землетрясеня тут навіть легенькою луною не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, се вічне і ненастанне спадуванє міліонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, нераз таки давненько, жили і гуляли там, в горі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна, звільна спадують в низ — особливо ті манюсінькі форамініфери, діятомеї та другий дрібязок, що становить головну масу морського житя, — звільна трупи їх продираються крізь щораз густійші і богатші в кислород та вуглевий квас верстви, розкладаються, неначе згарають у них, і тілько з часом як мікроскопійні кульочки та дрібочки досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшенній пітьмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів.

Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізвесь та вічна, не пропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила в нутрі, а кругом пітьма, тиск страшенний і безконечне кладовище! І коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що се неможливе? адже ж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих-же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ся мрія-дума!

— Мамо природо! Відки-ж така на нас несправедливість? Не вже ми гірші від тих, що там у горі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, в гору?

Але мама природа не знає сантіментальности і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі на верх! Ще-би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в житю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кождого такого случаю щеміло ваше серце, і до нині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положенє тих бідних живих атомів людської суспільности, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвістну. Адже ж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кождий крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо як біль, як натиск, як штовханє на наш організм народній?

А кождий з вас, хто, нераз коштом страшеного зусиля і коштом неодного істнованя найблизших нам людей, видобувся з того темного низу хоч троха на висший щебель, чи ж не почує нераз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь сеї або тої щасливої обставини, він був би може й до нині пропадав у ньому, темний, безпомочний, не звістний нікому, не чоловік, а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі а тисячі таких, що так само як ми силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестраху, коли пригадаємо житє і конець таких незвісних нікому, забутих, нераз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що

нераз тілько найглупійша в світі обставина, сліпий случай, непорозумінє, жарт, нерозважне слово, пилинка одна зіпхнула їх з дороги і на віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?...

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих, довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, у котрих і самих сверлувало та мулило в нутрі, не могли найти для мене слова потіхи, — противно, я бачив, що самі вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одно з таких оповідань, котре глибше ніж другі вразило мене, подаю отсе читателям. Той, що міні оповідав єго, був — не говорю про єго "фах" — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиро-людського чутя, вихований по міщанськи, кінчив людову школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало потратив сили і кошту, щоби видрапатись на верх, вийти в люде — ну, а вийшов... Та не про се річ!

Шестий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кождої казні: хто в ній сидів, за що, на кілько був засуджений, як обходилися з арештантами давнійше, а як тепер, і т. д. Була се правдива арештантська літопись. Дозорці вважали єго за непосидющого галабурдника і давали се єму почути частими дісціплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав мов порох, скоро тілько побачив, що щонебудь дієся не так як повинно, що в чім небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом, що ходить попід вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив єму, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав кланцати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви се знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та се ціла історія, по котрій шільдвахам заказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Адже ж і він бідолаха, що єму скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз отсе два роки. Сидів я тоді в отсій ямі в слідстві. Два нас тілько в казни було, я і якийсь паниско, Журковський називався. Що за оден був і за що сюди попав, сего вже й не тямлю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягались і спати лягли, — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, на-пів голу, марну фігурку. Потрутив єї наперед і віпхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Осьде маєш коц і простирало, — крикнув кидаючи ті річи фігурці на голову і майже до землі єї пригнітаючи. — — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши се, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці, і тихо, як у гробі. Тілько в ряди-годи чуємо, немов-би хтось сікачами м'ясо на стільници сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізна, дві неділі по всіх святих, холод такий, що не дай Боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося міні вставати, а в казни було досить холодно, бо вікно мусіло бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тілько ще дужше зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипанє. Жаль міні стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений "фраєр". Отже встав я і постелив єму на-помацки ліжко.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо...жу, — ледви пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до него, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і паниско, познимали ми з него лахмітє і роздягли єго цілком до гола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рушаєся.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зо Смерекова.

— То тебе певне жандарм привів?

— А як-же. Гнав мене сьогодня від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем — і я мусів. Тілько в коршмі, в Збоїсках, трохи ми пропочили, жид горівки міні дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А! То ти жид?

— А як-же, жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти жид, так чисто по нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі, межи хлопами. Я пастухом був.

— А кілько тобі літ?

— Шіснадцять.

— А за що ж то тебе аж тут до криміналу притіщили?

— Ой пане, я не знаю! Казав жандарм, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанєм, але я бігме нічого не рабував. Тілько свої папери, бігме, тілько свої папери!

І став хлипати та ревти, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний, — повідаю, — скажеш, то все завтра судії, а мене то зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а жандарм казав, що мене за те повісять! — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я. — Смійся з того! Де ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися, — кажу. — Бог милосерний, якось то буде. Тілько засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тілько й мого добра в криміналі, що сплю як той заяць у капусті.

III.

Тілько другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно міні стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий як у старого яструба, постава скорчена, хоть на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на него, бачилося, що на десять кроків від него чуєш запах жида. А вчера, коли ми єго натирали напотемки і тілько слова єго чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, умився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, тай уже ані щеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний? — питаю єго.

Мовчить, тілько якось ще дужше скорчився.

— Їв-єсь що вчора? — питає пан.

— Та... вчора... як мене мав жандарм вести, війтиха дала міні трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнув пан.

Дав єму поснідати добрий кавалок хліба і вчерашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тілько сльози в очах єму стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськови! Постать на скрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі єго, бачилось, що нічого ані крихітки нема жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки тої жидівської самохвальби, до говірки неохочий, але коли єму було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій єго поведінці. Як не було що робити — а що у нас у казні за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершися бородою о коліна, тілько очи єму блищаться з темного кутика, як у цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що жандарм за него аж шибеницею тобі грозив? — спитав єго раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом, — довго би то розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розказуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрійшого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, арендаря в Смерекові, — почав Йосько. — Зразу грався я разом з єго дітьми і кликав Мошка "тате" а Мошчиху "маме". Гадав я, що вони мої родичі. Але небавом завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки а Мошчиха дає їм що п'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив брудний та обдертий. Коли міні було сім літ, казали міні пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод, дощ або спека, але гнала мене з дому на толоку, даючи при тім чим раз менше їсти. Терпів я голод, плакав нераз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші до мене. Давали міні хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, а пізнійше став я їх виручати в пильнованю гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти міні гусей а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а нераз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене трефняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу міні то не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво.

Мошко наняв для своїх хлопців бельфера, щоби їх учив читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матери, що разом з трефняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоть не знаю за що. Тож зараз, як тілько діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знарядів. Нераз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильнійший з усіх хлопців, то нераз коваль велів міні або міхом димати або молотом ударити або точило крутити. Який-же я тоді був щасливий! Як горяче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремісло в руках!

З весною знов вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши троха возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не богато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, виострю ножик і зачинаю стругати, довбати, клемезити ріжні річи з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізнійше клітки, вітряки та млинки. По рокови був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгоненя воробців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом тілько, що міг посправляти собі деякі столярські знаряди: долітця, сверлики і т. і. Брався я до чим раз більших річей, бо мав до того охоту. Що тілько побачу, зараз хотів-бим то зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяря, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснадцять літ, а у Мошка ані гадки зробити щось зо мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тілько, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тілько мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв єго собі.

— Шкода тебе, Йоську,— говорили міні нераз хлопи, — такий ти моторний хлопець і до ремісла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути, — відповідав я. — Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумліня Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки, — говорив я.

— Не вір ти старому циганови! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть Богови молитися.

Бурилося в мні від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді, — міркую, — чого я тут досиджуся? Робити на Мошка за дурно завше маю час. Коби хоть ремісла доброго навчитися, то мав бим бодай свій кавалок хліба в руках. Але як ту дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша коршма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандари, нераз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убраню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З трівогою й дрожю, скорчений край печи, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене річи, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: папери. "Як немає паперів, зараз єго задержати". "Еге, дивлюся, а єго папери не в порядку". "Як би був мав хоч один папір добрий, був бим єго пустив". — Ба що ж то за папери, — думав я нераз, — що таку мають міць, що один папір може проходячого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пірєм? Але на те питанє не міг я найти відповіди, а про те тим дужше лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першім кроці шандар зловить і поведе Бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частійше думав про визвіл від Мошка, тим частійше оті папери ставали міні перед очима. Навіть снилися міні папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличєм, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люде, котрих я о те питав, потверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну не прийме. Але відки ж міні взяти ті папери? Коваль радив міні запитатися про них Мошка, він же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як би то міні так лехко було до Мошка приступити. Давнійше, як був я малий, був він для мене ласкавійший; коли-ж я став дорастати, здав мене зовсім у руки своєї жінки відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось міні навіть, що бокував

від мене. Від коли міні люде повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильнійше на него вважати; я зміркував, що та моя увага єго непокоїть. Крутився якось неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов би єго щось гризло. А що, міркую собі, як би так коли, як нема жінки дома, наперти на него несподівано, може би можна від него хоть що-то дізнатися? От я й зважився при нагоді так ізробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в коршмі не було нікого, тілько сам Мошко, тож приступив я до него тай кажу:

— Реб Мойше, люде кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов би єго оса вкусила.

— А ти се відки знаєш?

— Та люде кажуть.

— Що за люде?

— Та всі, по цілім селі.

— Ни, а тобі на що тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські папери! — крикнув Мошко роздразнений, немов би я єму не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, протратив маєток, а тебе міні на біду лишив. Що міні з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай міні ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що? — верескнув Мошко, — ти би хотів іти? А куди ж ти дурню підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремісла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустяна голово, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по жидівськи, а по гоївськи.

Став я, мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай міні покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене, як ріп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастє твоє, що-м їх доси не спалив!

Се остатнє слово мов ніж уразило моє серце. А що, як би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист відірваний від дерева. Ані бим сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг бим рушитися з місця, був бим на віки прикований до Мошкової лави, був бим до смерти невільником. Дрож мене проймила на сю думку, якесь млаве промінє замиготіло перед очима. З великою натугою переміг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була деревяна, добудована до коршми ззаду, а вхід із сіней. Мала тілько одно тісне віконце, навхрест перебите зелізними штабами. Там Мошко складав усякі річи, що брав від хлопів на застав і все що мав дорожшого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й таляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли єї розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері

від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти ту чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, адже ж ти велів міні йти!

— Але не ту! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й ту. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очи і видивився на мене, немов би мене вперше в житю бачив. Не знаю, що єму в міні не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на поличку прибиту під самою стелею і дістав відти скрутіль пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх міні з далека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і витягаю руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і по що тобі того? Сиди у мене, коли тобі ту добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люде про мене говорять, — бо знаю, що в людей язики довгі, — то ти не вір тому. То все брехня!

— Що-брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати, — буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім замкнувши єї на ключ і на колодку, пішов до коршми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав єго оповіданя, всміхнувся тай каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як бись із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те що доси, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тілько раз яку казку вчую, то потім оповім єї ще ліпше і цікавійше, ніж той, від кого я єї чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всего, — сказав пан.

— Ой пане, — відповів зітхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але міні бачиться, що се власне моє нещастє. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось у середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки тото не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Одже ж не що, тілько се мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розказуй!

Та не міг сим разом Йосько скінчити свого оповіданя, бо власне в тій хвили отворилися двері нашої казні. Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і став задумавшись ходити по казни.

— А міні видиться, що він богато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице єго свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконатися потрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше як пів години. Вернув далеко веселійший і спокійнійший, ніж пішов.

— Ну, що ж , — питаю єго, — не з'їв тебе судія?

— Е, що, судія добрий чоловік. — сказав Йосько. — Признатися, дуже я єго зразу боявся. В селі казали міні, що ту б'ють до признаня, що розпаленим зелізом у підошви печуть.

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підошви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Міні подумати страшно про ті сни, тілько я в них натерпівся. А все задурно. Судія такий добродушний, говорив зо мною по людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крови.

— Ну, а о що ж тебе судія питав? — промовив перший Журковський.

— Та о той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж ?

— Та що ж би? Оповів я єму все, як було, тай годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє житє у Мошка. Не хотів я довше у него оставатися, а ще до того боявся, що скоро єму ще раз спімну о паперах, то він возьме тай спалить їх. Отож я надумав сам їх украсти. Лекше міні було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієви, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі або ховав десь так, що я не міг найти. А мене горячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Ту вже ні про що не було гадки, тілько про се. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночи, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки — вона була будована в стовпи, — виважив долотом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Тай тілько.

— Дрібниця! — буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки , то навіть не переглядаючи їх, не розвязуючи шнурка, котрим були обвязані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову коршму. — Куди тепер іти? — подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи які будь глупі папери замісць моїх! Ану ж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечне з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першім ліпшім стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів єму все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив єсь, — каже. — Іди зараз до війта, розповіж єму все і зложи у него папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? бачу, що рада розумна, тай іду. Приходжу до війта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Від разу щось немов би шепнуло міні, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла міні в голові думка: втікати! Але вже було за пізно. Війт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він осьде! Ну, ходи ж, ходи близше!

Бачу, що вже все вийшло на верх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як ся називаєш? — питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нераз чув я се страшне слово, чув богато страшних історій про те, що то виробляють шандари з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А ту маєш, від першої хвилі і сам у таке ж попався!

— Але ж я тутешній, — простогнав я. — Пан війт мене :знають.

— Я? тебе? — каже міні війт. — Брешеш, любонько моя! Знаю тебе з видженя, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка арендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очи! — крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці. — Ходи сюда, — сказав далі до мене. — Близше! Дивися міні в очи!

І в тій хвили, коли я підніс до него очи, він тяжким своїм пястуком ударив мене в лице, так що я від разу впав на землю і кровю обіллявся.

— Встань зараз! — крикнув до мене шандар, — і не смій міні кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав єго?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом кров з лиця, і знов здоровенний єго удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати, — я яко начальник громади не можу дивитися на таке трактованє арештанта. Я тілько маю бути при списаню протоколу, а те, що дієся перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити єго, що має говорити, то виберіть собі інше місце. У мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до коршми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зімлів я пару разів підчас тої науки. Тай не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвили сказав шандарови, що я вкрав єму великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до коршми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я на віки остану єго невільником. Скоро тілько я війшов до коршми, зараз перше питанє було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати, насамперед битєм, потім добрим способом, а я все тілько одно повідаю: — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тілько війтови.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубатє, що я мав на собі, а вбрати мене в отсе лахмітє. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті богато свідків, пішов я до сіней і витяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби єго у мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до него як ворон, кричучи, що то єго гроші, щоби єму віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокул, а скоро той хлопець признаєся, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатаємо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять то разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би кварту своєї оковити випив. Але ніхто на те не зважав. Шандар засів писати протокул. А коли все списано, війтиха дала міні трохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і доси не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш трохи тай вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла отся історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає наперед, що єго чекає.

V.

Щось так у два чи три дни кличуть Йоська, але не до суду, тілько до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Адже ж він не мельдувався "марудою".

— Сам не мельдувався, — повідає міні Журковський, — а навіть як би замельдувався, то би се єму ні на що не придалося. Але я єго замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби єго велів звізитирувати. Адже ж то страшенна річ, що тут дієся! Так далі йти не може.

І справді доктор велів Йоськови розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кождий такий щасливий, щоби міг дочекатися їх скутку.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськови:

— Чуєш? хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати.

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тілько маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу, що справді не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже то зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремісла, якого схочеш.

— Йой, пане! — крикнув Йосько і кинувся панови до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тілько цілував пана по руках.

На другий день принесли панови буквар і він став учити Йоська читати. За два дни жидисько вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як жид коломийки. Читав би був, бачу, день і ніч, тілько що ми в ночи світла не мали. Ледви до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжшій недоли стрічає добродія чарівника, переймає від него чарівні слова й заклятя і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими а заразом простими словами рисував єго терпіня й пригоди, стрічі з шандарами, неволю в арендаря, забавно нераз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так горяче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надуложити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одно наше віконце, звернене к заходови і положене майже під стелею, скупо тілько світла пропускало навіть у полуднє; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у двоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні. Там розвиднюєся, скорше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати стоячи на руштованю, — кажу єму. — Зрештою то для тебе за високо.

— Сидіти буду так високо, як міні подобаєся! — каже.

— Як же то зробиш?

— Привяжу простирало двома кінцями до крати, в зігнутє покладу звитий у трубу коц і сяду на него як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний, і від тоді всі в кріміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шестій, скоро тілько трохи розвиднілося, робив своє руштованє і випялившися на него, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої крати, аби тілько як найбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштованє знимав, бо сидіти при вікні арештантам остро заборонено. Тай удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп випав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він острий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивились, а особливо щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить єму в разі опору навіть оружя вживати. Що правда, доси такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах зійшовши зі свого пляцу, замельдував вахкомендантови, що з сего чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що іншого припис, а що іншого виконанє, і звичайно не дуже остро держалися припису. Неодин супокійно позволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все; інший лагідно впоминав або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капраля гірш огню. Такий брав усякий розказ до-слова. Як сказали єму "остро пильнувати", то він розумів се так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити остатніми словами, замельдувати капралеви або навіть ухопити за карабін. На таких "клапачах" арештанти мстилися тим, що за єго варти, особливо вечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут нераз було аж казиться, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обовязок відповісти що найменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовнути і не можучи собі дати ради, хапав за карабін.

Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив него опорожнювалися зовсім, а крик знимався в другім кінци довгого арештанського будинку, і шельвах як гонений звір біг туди і знов грозив карабіном — очевидно, з тим самим скутком.

Такі галаси бували звичайно вечером, але нераз і в день. Отже лихо хотіло, що одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештатови, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеви "кацмузику". На ріжних кінцях арештантського будинку, з ріжних поверхів з кільканадцяти вікон нараз посипалися крики, визиваня, свист і проразливі мявканя. Рекрут кричав також, бігав по під усі вікна, але нігде не міг заздріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізнійше замовкла й "кацмузика". Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив руштованє і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледви прочитав собі під ніс пару слів, коли в тім шельвах, зуздрівши єго, прискочив і став против вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був занятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голоснійше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заваджаю. Адже видиш, що читаю. В казни вже не виднося, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах і заки Йосько вспів злізти зі свого руштованя, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і як сніп упав з руштованя на ліжко, що стояло під вікном. Ноги єго задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. З під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафило? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тілько чорні очи блищали як два розжарені вуглі, страшенно якось відбиваючи від лиця, блідого мов у трупа.

На подвірю під нашим вікном і на коритари коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули, бачучи лежачого Йоська. — А що, злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тілько... до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу єму не стало. Остатнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникови закровавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникови.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс з карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник, — каже з коритаря, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед мінутою був вільний.

Львів, у вересню 1889